

Valachi Anna

Írók, költők, csillagzatok

„Éhe kenyérnek, éhe a Szónak

Éhe a Szépnek hajt titeket.”

(Ady Endre: Csák Máté földjén)

Szokatlan csillagállás jellemezte Magyarországon a huszadik század első évtizedét, hiszen ez idő tájt bontakoztak ki – elsősorban a fővárosban és környékén – a modern életérzéstől áthatott szellemi mozgalmak. 1908. január elsejétől jelent meg kéthetente az akadémista és a provinciális irodalomnak hadat üzenő, újító szellemű Nyugat folyóirat, mely a benne publikáló, Újpesten élő és alkotó írók, költők, képzőművészek nevét is országosan ismertté tette, s fontos szerepet játszott a művelt, kritikus szellemű olvasóközönség kifermálásában, amely a valóság ihlette művekben önmagára és környezetére is ráismerhetett.

A Kártyavár színei és éve

Budapest első peremvárosában ekkor már hét éve állt a Böhm Henrik és Hegedűs Ármin műépítészek tervei alapján emelt „cifra palota”: a büszke tornyokkal, kovácsoltvas-díszekkel, szobrokkal kastélyszerű erődítménynek tetsző község-, majd városháza – a mai Polgármesteri Hivatal –, mely hamarosan a magyar prózairodalomban is megjelent Babits Mihály jóvoltából, aki az 1911–12-es tanévben a Könyves Kálmán Gimnáziumban – a mai épület Deák Ferenc utcai, földszintes elődjében – tanított. A Rákospalota–Újpest között naponta ingázó, érzékeny lelkű költő-tanár a százalmas nagyra törekvés szimbólumát látta a piaci bódék övezte, „komikus, pompás és mégis sivár és szomorú” építményben, s benyomásait meg is örökítette *Kártyavár* című regényében, melynek elkészült fejezeteit 1915 szeptemberétől kezdve, tíz folytatásban adta közre a Nyugatban.

A mű fogadtatása, szerzőjének megítélése, valamint az író Újpestről alkotott véleményének lassú áthangolódása érdekesen tükrözi a korabeli élet és irodalom kölcsönhatását, mely a helyi művelődés minőségi mutatójának is tekinthető. A Nyugat-beli közlés 1916. február után abbamaradt, az újpestiek ugyanis „túlságosan sértőnek, fogalmazásában túlzónak érezték az otthonuk politikai jelenségeit tárgyaló művet”.¹ Időközben Babits átértékelte véleményét, s egyre kedvezőbben nyilatkozott a hajdan „sivár, amerikaias, rögtönzött üzletvárosnak” titulált, „vegyes nép, jasszok” lakta településről. Egykori diákjai hívására vissza-visszatért a Pest peremén fejlődő-terjeszkedő városba, s szí-

¹ Buda Attila: *Újpest. Emlékek és kapcsolatok Babits Mihály életében*, in: Újpest, 1993, 82.; Babits újpesti éveiről l. még: Bokor László szerk: *Újpest története*, Bp., 1969, 136–138.; Sipos Lajos: *Kafka Margit és Babits Mihály Újpesten*, in: Újpest, 1993, 76–84.

vesen tartott előadást is, ha fölkérték. Márpedig az újpesti városvezetés és a helyi értelmiség hangadói egyre többször hívták. Nyilván belátták: igaza lehet Schöpflin Aladárnak, aki a lokálpatriótákat sértő „Újváros-Pfujváros” modelljéről a Nyugat 1924-es Babits Mihály-számában – a még csak negyvenéves (!) ünneppeltet megszólító írásában – megállapította: „A te Újvárosod, Mihály, egyetlen példányban meglévő különlegesség. De van benne sok olyan, ami általános. Szándékosság-e vagy ösztönöd sugallata, hogy a te Újvárosod képében benne van a háború előtti Magyarország képe is?”²

A „genius loci” ellentmondásos természetéről ugyanannak a helynek vagy személynek változékony megítélése tanúskodhat. A helyi közélet oly sok kritikát kiváltott, monumentális központjának díszterméről időközben kiderült, hogy kitűnő az akusztikája: 1921-ben Bartók Béla (s azóta, mindmáig, számos zeneművész) adott itt koncertet. Babitsot pedig – aki 1929 után a Nyugat főszerkesztője és a Baumgarten-alapítvány főkurátora lett – haláláig szoros kapcsolat fűzte Újpesthez, ahol 1927-ben – még életében! – utcát neveztek el róla, miután sikerült tisztáznia a *Kártyavár* kiváltotta félreértéseket a jó hírikket védelmező, de a kultúra ügyét mindennél előbbre tartó helyi híveivel.³

Ezen a településen szinte minden utcához, épülethez kulturális jelentőségű emlék, nevezetesség kapcsolódik, mely folyamatosan kihatott a városlakók önbecsülésére és szellemi igényeire. Néhány lépésnyire a városházától, az Újpesti Zenede mögötti (Lőrinc utcai) polgári leányiskolában tanított 1907 szeptemberétől Fröchlíchné Kaffka Margit, az ekkor már ismert költőnő, aki irodalmi munkássága mellett egy nyelvtan- és egy irodalom-tankönyvet is írt újpesti éveiben, miniszteriumi megrendelésre. Sok pályatársa – köztük egy ízben Ady Endre is – fölkereste őt Baross utcai otthonában; ekkor vonult be Újpest mint rejtett vágy-motívum a magyar költészetbe: „e látogatóútján pillantotta meg a költő a pincelakásban alvó fiatal munkást, aki az *Álmodik a nyomor* című versében meg is jelent”.⁴

Az újpesti kötődésű költő-tanárok írásai miatt föltehetően olvasták a Nyugatot az egykori tanítványok, szülők, pedagógusok, a helyi művészek, no meg a szellemüket eltökélten pallérozó, „hátrányos” származású értelmiségi-önjelöltek. Például Kassák Lajos, az irodalmi és képzőművészeti avantgárd majdani hazai apostola, aki 1904-től néhány évig Újpesten élt, vasmunkásként dolgozott Angyalföldön, s az Újpest című hetilaphoz küldte be a proletariátus nyomorát fölpanaszoló első versei egyikét. (A lap „bátorításul” le is közölte az autodidakta munkásköltő hamar megtagadott zsengejét.) A „holnaposok”, majd a „nyugatosok” hangvételelől mindinkább lenyűgözött, önnön stílusát kereső Kassák – aki egy időben irodalmi és művészeti kört is vezetett a helyi Munkásotthonban⁵ – 1909-ben úgy döntött, hogy két művésztársával együtt gyalog bejárja Európát, s meg sem álltak Párizsig. (Erről az időszakról szól az

² Schöpflin Aladár: *Kártyavár*, Nyugat, 1924. április 1.

³ Vö. Buda A., 1993. i. m. 87–91.

⁴ Döményné Mészáros Éva: *Kaffka Margit Újpesten*, Újpesti Helytörténeti Értesítő, 2001. augusztus, 14–16.

⁵ L. Szunyoghgy András: *Személyi adattár az Újpesten élt és élő, valamint a várossal kapcsolatban volt képzőművészekről*, in: Újpest, 1993, 125.

Egy ember élete című regény *Csavargások* című fejezete; a művet a Nyugat három különböző évfolyamában, folytatásokban közölte.⁶ A „fény városából” visszatoloncolt, nyitott szemű, újító szellemű, egyéniségét vasakarattal alakító vándormunkás alakja és életformája akkoriban nem ment ritkaságszámba.

Hamarosan helyben is feltűnt a „csavargó alkotóknak” egy sajátos figurája: Berda József költő, aki 1922 óta ágybérlődőként élt Újpesten, első verseit a helyi lapokban közölte, köteteihez Krúdy Gyula és Szabó Lőrinc írt előszót – ám a helybeliek közül csak kevesen értékelték érdeme szerint modern panteista, életöröm-kultiváló költészetét. Pedig Berda, „utolsó mohikánnak” nevezve magát, haláláig ragaszkodott választott városához. Monográfusa, Vargha Kálmán szerint eredendően az vonzhatta a kezdő költőt a nem poétának való gyárvárosba, hogy az élelem és a lakbér olcsóbb volt itt, mint másutt, de pályaelképzelései szempontjából „annak volt a legnagyobb jelentősége, hogy Újpestnek önálló sajtója volt, hírlapjai, hetilapjai, időnként egy-egy folyóirata is, amelyeknél kezdő író sokkal könnyebben tudta írásait elhelyezni, mint a fővárosban megjelenő országos orgánumoknál”.⁷

Noha a nyomor/gyomor álmait Krúdy tollára illő ételkölteményekké varázsoló Berda világlátésében művészetpártoló mecénások támogatására szorult – segélyekből tengődött, inségkonyhán étkezett –, meghatározó alakja volt a helyi irodalmi életnek, amelyet Mórocz János újságíró-szerkesztő 1929 elején így jellemezett a Babits-regény hatására elkészített Újváros című lapban: „Mint örömmel megállapítható, Újpestnek valahogyan önállósulni kezd az irodalma abban az értelemben, hogy az újpesti írók összessége értéket revelál, és mint ahogy annak idején jelentős volt a magyar irodalom szempontjából Nagyvárad, ma ugyanez elmondható Újpestről is.”⁸

A harmincas évek elején József Attila is gyakran kivillamosozott Újpestre, szemináriumot tartani, s ilyenkor rendre fölkereste költőbarátját, Berda Józsefet, az „újpesti Zarathustrát”, akivel a Megyeri csárdában, a népszigeti Illik-féle halászkertben vagy a volt Pannónia kávéházban késhegyig menő szakmai vitákat folytatott a poézis sarkalatos kérdéseiről. Mindig lelkesen tért haza szemináriumairól. Szántó Judit visszaemlékezései között olvasható, mekkora sikerélményt jelentett a költőnek, amikor egy újpesti koporsógyárban tartott esti előadásán az egész napi munkától elcsigázott, tanulatlan hallgatósággal sikerült megértetnie a dialektika törvényeit.⁹ Nem véletlen, hogy második ott-honának kijáró meghittséggel emlegette Újpesteret, ahol mindig szeretetteljes baráti közegben érezhette magát.¹⁰

⁶ L. Nyugat, 1924, 8–9., 10., 11., 12., 13–14., 15–16. szám; 1926, 19., 20., 21., 22., 23., 24. szám; 1927, 1., 2., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16.; 1931, 13., 14., 15., 16., 18., 20., 21., 22., 23. szám

⁷ Vargha Kálmán: *Berda József*, in: Újpest. Szerk. Kadlecovitz Géza és Sipos Lajos. Bp. 1993. 92–93.

⁸ Idézi: Vargha K., 1993, i. m. 93.

⁹ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte: Murányi Gábor, 3. javított kiadás, Bp., 2005, 113–115.

¹⁰ Bővebben I. Valachi Anna: *József Attila újpesti kötődései. Garabonciáskalandok, kurzusok a szabad ég alatt*, Újpesti Helytörténeti Értesítő, 2005. március, 4–8.

József Attila is mély rokonérzést váltott ki azokból, akiknek a körében hasznosítani igyekezett tudását. „A költő túrákra járt az ifikkel, s ő, aki szemérmes szégyellősséggel viselte szegénységét – soha nem vallotta meg, hogy éhes. Az ifik között felengedett, együtt evett a »közös kajából«, együtt énekelt velük. [...] Nem kis része volt abban is, hogy az ifik jórésze kötetnyi verset tanult meg tőle és más magyar vagy külföldi költőktől. Lelkeket forradalmasított, tudást közvetített, széperzékre nevelt.”¹¹ Azt tette, amit az írástudóknak tenniük kell, ha mások szellemi fölemelkedéséért felelősséget érezve gyakorolják hivatásukat.

Hosszú háború – rövid béke

A hat éven át tartó második világháború idején olykor a művelődés hajlékait is a katonai gépezet szolgálatába állították. A nem „rendeltetészerű használat” következtében, majd Budapest ostroma idején, a bombázásoktól megrongálódott épületek többsége átmenetileg alkalmatlanná vált eredeti funkciójára. Eltűnedezték az intézményeket fenntartó-használó lakosok is: a fiatalokat frontszolgálatra, az idősebb férfiakat katonai kiképzésre kötelezték – még a negyvenegy éves Berda Józsefet is besorozták.¹²

Elhallgattak a műzsák a fegyverek zajában. A Könyves Kálmán Gimnázium 1943. február 4-től ideggyógyászati esetekre specializált hadikórházként működött.¹³ A Munkásotthon – amelyet Pest vármegye alispánja, a szociáldemokrata szakszervezetek feloszlásával egyidejűleg, már a német megszállás idején bezáratott – a nyilasok ellen harcoló újpesti partizánok főhadiszállása lett. „Itt halmozták fel a szerzett fegyvereket, innen indultak akciókra, azok végeztével ide tértek vissza. Páncéltörő ágyújuk volt, golyósóróval, kézigránátokkal voltak felfegyverezve. A legtöbb fegyvert a színpad alá rejtették.”¹⁴ A várost ért bombatámadás a Katolikus Legényegylet épületét sem kímélte: „az udvarra esett légibomba a ház száznál több ablakát betörte, és sok más is megrongált. A városi hatóság 120 főből álló vasútépítő századot helyezett el itt. A továbbiakban is katonai szállásul szolgált az épület.”¹⁵ Kifosztották és megrongálták a nyilasok az 1886-ban épült Berzeviczy utcai, romantikus stílusú, neológ zsinagóga épületét, ahol az 1944 nyarán elhurcolt tizenhétezer újpesti zsidó értékeit őrizték. Ősztől, a gyakori légitámadások miatt, már nem jártak színházba, moziba az emberek; közönség híján pedig az Újpesti Városi Színház is becsukta kapuit. Októberben a zsidó házakból elhurcolt ingóságokat a színházépületben zsúfolták össze.¹⁶

A háborút túlélő nemzedékeket eltöltő eufória és az újrakezdés mámore azonban nem ellensúlyozhatta a kifosztott, fedél nélkül maradt emberek min-

¹¹ Dr. Szalai György: *Az újpesti Munkásotthon története*, Bp., 1963, 66.

¹² Vö. Vargha Kálmán: *Berda József alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1982, 172–176.

¹³ L. Schrammel Zoltán: *Könyves Kálmán Gimnázium Újpest 1905–2005*, Bp., 2005

¹⁴ L. Szalai Gy., i. m. 78–83.

¹⁵ Dr. Gerber Alajos: *Az Újpesti Katolikus Legényegylet*, Újpesti Helytörténeti Értesítő, 2003. december. 18.

¹⁶ L. *Újpest története*, 1977, i. m. 236.

dennapi létbizonytalanságát, s nem enyhíthette az örökös éhezés kínját. Újpest vagabund költője, Berda József – akinek 1945 októberében tévesen halálhírért keltették (összetévesztve őt neve és ruhája alapján egy autóbaleset áldozatával) – egy hónappal örvendetes „feltámadása” után arra kényszerült, hogy apróhirdetésben egy liter bor árért kínálja a gyűjtőknek egy-egy verse kéziratát. „Vendéglősök, korcsmárosok is jelentkehetnek” – adott tippeket a hirdető, aki életvitelében és ideáiban továbbra is ragaszkodott a háború előtti kávéházi kultúra hagyományaihoz, a gasztronómia és a szellem társításához.

„Ebben az időben nemcsak Berda gondolt arra, hogy a papírhiánnyal, pénziánnyal küszködő irodalomnak vissza kellene térnie régebbi korok közlésformáihoz. Ilyen gondolatnak a jegyében született a Magvető Írók mozgalma, amely »élő folyóiratot« hozott létre oly módon, hogy írók, művészek csoportokba tömörülve vidéki előadótermekben, mozikban, vendéglőkben irodalmi műsort adtak klasszikusok műveiből és saját alkotásaikból. A közönség tojásában, borban fizette a belépődíjat, gyakran meg is vendégelte a szerzőket és előadókat. [...] A Magvető Írók vállalkozásának (amely a magyar vándorszínház korát, a vendéglőkben, kocsiszínekben tartott előadások emlékét idézte) bizonyára nagy jövője lehetett volna még.

A háború után megszűnni látszott az a korábbi, nehezen érthető hagyomány, hogy éppen a vizualitás jegyében alkotó képzőművészek nem tudtak bekapcsolódni „számukhoz és tehetségükhöz mérten” a város kulturális életébe”¹⁷ Pedig az újpestiek büszkék voltak az itt született – vagy éveken át a helyi művésztelepen élő – festők, szobrászok munkásságára, hiszen legtöbbjük a Múcsarnokban és a Nemzeti Szalonban állította ki munkáit.¹⁸

Amint elhallgattak a fegyverek, az újjáépülő Újpest kulturális élete is fölpezsdült. 1946 tavaszán fölújítottak egy háborús sérüléseket szenvedett épületet, amelyet Bagolyvár néven a műteremmel nem rendelkező fiatal képzőművészek átmeneti otthonának szántak. Varga Magda, a Képzőművészeti Főiskola hallgatója és Nagy László, a későbbi költő évfolyamtársa 1947 őszén költözött be férjével, a nyírségi születésű Rákos Sándor költővel együtt a Benitzky u. 7. szám alatti, néhány manzárdszobából álló kolóniára, ahol megteremtették számukra a háborítatlan alkotáshoz szükséges, nyugodt körülményeket. Két évig lakott itt a művészházaspár.

¹⁷ Szerényi Antalné: *Az újpesti kultúra emlékei*, in: *Újpest története*, szerk. Gerelyes Ede, Bp., 1977, 240.

¹⁸ Pállya Celesztin, a századforduló európai híró festőművésze, szobrásza és mesterhegedűkészítője azzal szerzett nemzetközi dicsőséget a városnak, hogy két olyan művét is kölcsönkérték az 1900-as párizsi világiállításra, amelyeket addig csak Újpesten állított ki. Az itt született művészek közül – ha nem is itt élték le az életüket – mindmáig büszkén őrzik Bokros-Birmann Dezső szobrász, Szőnyi István festőművész vagy Vértés Marcell grafikus emlékét. 1928–30 között Újpesten, a József utca 74-ben élt Derkovits Gyula, akinek híres festményei – *Uccán*, *Hídnál*, *Őnarckép*, *Vasút mentén*, *Végzés* – mellett számos verse, töredéke is újpesti ihletésű. „Derkovits mellett a harmincas évek újpesti művészvilágának kiemelkedő alakja volt Kocsis András, akit 1937-ben felszólítottak, hogy vegyen részt a párizsi világiállításon. A magyar pavilonban három kisplasztikáját állították ki.” (L. Szerényi A., 1977, i. m. 241.)

„Egy földszintes ház padlását kis cellákra osztották: ezek a cellák voltak a műteremlakások. Vaslétra vezetett föl meredeken a padlásajtóhoz, ezen át egy előszobafélébe ért az ember, s ebből nyíltak a cellaszerű lakó-, illetve munkahelyek. Amikor én a Bagolyvárba kerültem [...] a következők laktak ott: Brusch Péter, Dániel Kornél, Istvánffy János festőnövendékek, kültagként Giron Emánuel, Hován László, Sally [sic] Jenő – az utóbbiaknak volt lakásuk, csak beszélgetni, vitatkozni jártak föl hozzánk. A Bagolyvár lakója volt még egy különös fiatalember, Farkas Imre atomfizikus, aki később Imre Farkas néven verskötetet adott ki *Lírai kutatások* címmel” – így idézte föl ifjúkori emlékeit Rákos Sándor az Újpest Galéria vezetőjének, Gelléri Istvánnak.¹⁹

A bagolyvári festők második kiállítására 1947-ben, a Magyar Dolgozók Pártja újpesti központjának színháztermében került sor. A kiállítás kritikusa „a már ismert képzőművészek” mellett az először kiállító Varga Magda festőművésznő „jó színérzékét bizonyító olaj- és vízfestményeit” méltatta. A *Népszava* műbírálója szerint a művésznő „igazi erőssége gyengéd, meleg, mélytónusú, színes és szabad megoldásaiban” mutatkozik meg.

Rákos Sándorról is említést tett az egyik kritikus, ő azonban hamarosan beutalt a kisvelencei művésztelepre. Itt ismerte meg közvetlen közelből Berda Józsefet, Újpest híres költőjét – későbbi maszkos versei első számú hősét –, akinek különös lényére néhány hónappal korábban már rácsodálkozhatott:

„A sarkon ácsorogtam barátaimmal, néhány fiatal festővel, Újpesten, 1947-ben. Akkor pillantottam meg őt először.

Felejtethetlen.

Hogyan írjam le? Azt szokták mondani, hogy: »a szavak erőtlének«.

Ott történt ez, a városnak azon a részén, ahol jókora lejtéssel a Dunához futnak le az utak. Bentről jött és fentről, az Árpád úton a Duna felé, ha nem is az égből, de néhány szinttel a vízszintnél magasabbról lebegve alá.

Talán nem különös (nem »különösen« különös), hogy a lábait aperciáltam először. Ezek a lábak mindenekelőtt gacsosak voltak, annyira, hogy tartani lehetett tőle: bármely pillanatban egymásba botlanak. Ami pedig nem is lett volna egészen veszélytelen, mivel keményen megvasalt szegesbakancsok kaffogtak e lábakon. Két, térdharisnya fölött himbálózó rózsaszínű térd és rövid bőrnadrág egészítette ki (övön alul) a döbbenetes látványt. Ettől akár még turista is lehetett volna (alulnézetből), bár megvallom, rám e különös szerelés ellenére sem hatott annak. Nem tette azzá sem a botja, sem a hátizsákja, sem a feltűrt ujjú, nyitott nyakú, kockás inge. Talán, mert olyan esetlenül mozgott...²⁰

S mivel Berda személyisége annak idején ennyire elragadta, a hetvenes években a tőle kedélyben, megjelenésben – mindenben! – különböző költőelőd bőrébe bújva, megalkotta híressé vált Berda-liturgiáját,²¹ amelyben a modellel

¹⁹ Lásd: Valachi Anna: *Csigavonalban a Parnasszusra. Rákos Sándor földi poklai és táguló költői világa*, Argumentum, Bp., 2009, 79.

²⁰ Lásd: Valachi, i. m. 86–87.

²¹ Rákos Sándor: *Berda-liturgiák*, Kortárs, 1977. 9. sz., 1365–1379. Kötetben: R. S.: *Társasmonológ*, Szépirodalmi, Bp., 1982, 5–37.; *Rákos Sándor válogatott versei. A magyar költészet kincsestára*, Unikornis, Bp., 91–112.

bensőleg azonosulva, annak stílusában, vagy hozzá intézett szavaival teremtette meg vele az öröklétig tartó rokonságot.

Az ötvenes évek elején ismét az öntörvényű Berda József sorsa példázhatja, milyen Canossa-járáásra kényszerült az ötvenes évek elején az a művész, aki – még ha „jó kádernek” számított is – képtelen volt megfelelni a szocialista kultúrpolitika egyéniségétől idegen előírásainak. Többszöri, nyomatékos sürgetés ellenére sem küldött verset a Rákosi-antológiába; a kötelező ideológiai tanfolyamra eljárt ugyan, de semmit nem értett a szemináriumi anyagból. „Mindenkinek tudta már róla, hogy továbbra sem fogja teljesíteni a költőkre mért újabb és újabb feladatokat, nem fog rajongó költeményt írni az első számú politikai vezető, a »zömök férfi« ragyogó szeméről, bölcs tekintetéről, nem fogja rímbe szedni a versenyfelhívásokat, és nem fogja követelni, hogy leplezzék le a munkások közé furakodott elégedetleneket, az állítólagos álmunkásokat. Mindennek szinte logikusnak mondható következményeként csekély havi ösztöndíját is megvonják tőle” – ismertette az Irodalmi Alap 1953. márciusi döntésének előzményét Vargha Kálmán, majd a „botrányosan életszagú” versek költőjének kétségbeesett küzdelmét, hogy a létminimumhoz szükséges összeget visszakapja.²²

A Berda- vagy József Attila-féle „bensőből vezérelt” állampolgár ebben a világban gyanús és veszélyes elem, mert kezelhetetlen. És az marad a forradalom után is, az aczéli „három T” kultúrpolitikájának évtizedeiben, amikor a „puhuló” diktatúra jegyében a támogatott és a tiltott szerzők-művek mellett már sok mindent „eltűr” a hatalom, mely azonban változatlanul éber, és besúgókkal figyelteti a művelődési házakban, az avantgárd művészek klubjaiban, koncerteken, baráti társaságokban egymás közt felszabadultan viselkedő, vitatkozó, szórakozó fiatalokat, akiket alkalomadtán megzsarolhat s felhasználhat mások ellen.

Rendszerfüggetlen művelődés

A „sötét” ötvenes években, a felülről irányított kultúra korában is akadtak azonban nagy egyéniségek, akik csillapíthatatlan szellemi éhséget idéztek elő másokban, s akiket egyszemélyes intézményként tart számon a kollektív emlékezet.

Kulin György, a világhírű csillagász, aki – miután a diktatúra megfosztotta a gellérthegyi Uránia Csillagvizsgáló igazgatói állásától – 1949-től négy éven át óraadó tanárként fizikát oktatott a Könyves Kálmán Gimnáziumban. Már a „száműzetés” első esztendejében megfogalmazódott benne az elhatározás: „Az iskolából kikerülő minden fiatal legalább annyit lásson a távcsövön át az égboltból, amennyit Galilei látott.”²³ Életre hívta az amatőr csillagász mozgalmat, s valóban új távlatokat nyitott tanítványai előtt, amikor Orgoványi Jánossal, a legendás távcsőépítővel közösen, csillagvizsgálót állított föl a gimnázium tetején. Az Európában is egyedülálló obszervatórium 1955-ben készült el – akkortájt, amikor a mindaddig cammogó történelmi idő érezhetően sebességet váltott.

²² L. Vargha K., 1982, i. m. 220–230.

²³ Udvardy Imre: *A Kulin-csillagda története*, Bp., 2006, <http://kkg.hu/csillagaszat>

1956 őszén forradalmi bizottság működött a gimnázium épületében, majd a szovjet bevonulás után az ellenállás egyik gócpontja lett. A belövések következtében leomlott a homlokzat, megsérült a kupola, és használhatatlanná vált a távcső is. Helyreállításuk – hitelfedezet hiányában – évekig késett, s csak a rendszerváltozás után sikerült teljesen felújítani a gimnáziumi csillagdat, amely 2001 óta létrehozója: Kulin György nevét viseli.²⁴ (A hálás alma mater az 1989-ben elhunyt csillagász írásait is megjelentette.²⁵)

Azoknak, akik az 1990-es társadalmi rendszerváltozás után születtek, talán ennek az újpesti obszervatóriumnak a sorsa példázhatja leglátványosabban az elmúlt fél évszázad művelődéstörténetének tipikus változásait. A világmindenséggel nap mint nap szembesülő fiatalokból időközben olyan felnőttek váltak, akiket a tudományos kíváncsiság hajtóereje sok minden iránt fogékonnyá, igényesen művelődő emberekké formált; akik távlatosabban fogják föl az életet másoknál; akik nemcsak „fogyasztják”, hanem tovább alakítják és aktívan „újratermelik” az elődöktől kapott kultúrát, mely tulajdonképpen nem más, mint az emberiség kollektív emlékezete.

Akár csillagtávolságból, akár közvetlen közletről vizsgálódunk Újpesten, kétségünk sem lehet afelől, hogy az idő és a tér nem választja el, inkább összeköti azokat, akik egyazon hosszúsági és szélességi fokon élnek (éltek vagy élni fognak).

Rákos Sándor

Az újpesti rakparton

Hajolj le s jól nézd meg e köveket,
tán nyomra lelsz. Itt voltál fiatal.
A híd, az út, a park nem öregebb,
megifjult inkább. Tüskés diadal!

Sebeid hordtad, vérező ide,
hogy mossa víz és szárítgassa szél.
Most megsajdul az elzsongult ideg –
hát hiányozhat az is, a veszély?

Az új hídon gépkocsisor rohan.
Szerelmesek sétálnak boldogan.
A régenvolt magányos férfi hol van?

És búja hol? S szerelme? Fönn a Holdban?
Vagy az acélváz, mely büszkén ível,
őt emeli ott emlékeivel?

²⁴ L. Schrammel Zoltán, *Könyves Kálmán Gimnázium Újpest 1905–2005*, Bp., 2005, 5.

²⁵ Kulin György: *Fénycsóva lobbant. Válogatott írások*, szerk: Kulin Eszter, Bartha Lajos, Bp., 2001